

Kaspar Elm¹ (1929–2019)

Zmarły w 2019 roku Kaspar Elm należał do grona mediewistów, których studia wytyczyły nowe szlaki w badaniach nad średniowieczną kulturą religijną². W ostatnim półwieczu był jednym z czołowych znawców chrześcijańskiego monastycyzmu, autorem nowoczesnych monografii i studiów źródłowych poświęconych zarówno zakonom eremickim i mendykanckim, jak i nieformalnym wspólnotom religijnym rozwijającym się na marginesie średniowiecznego Kościoła. Bez jego prac trudno wyobrazić sobie przełom, jaki dokonał się w badaniach nad dynamiką przemian religijnych i formami średniowiecznej pobożności. Jak trafnie stwierdził James D. Mixson we wstępie do wydanego w 2016 roku zbioru wybranych studiów Elma w przekładzie na język angielski, „Kaspar Elm był jednym z nielicznych mediewistów drugiej połowy XX wieku, którzy przyczynili się do zasadniczej zmiany sposobu postrzegania i analizowania średniowiecznej pobożności”³. W swoich badaniach Elm łączył wszechstronną erudycję i znakomite umiejętności heurystyczne z nowoczesnym kwestionariuszem badawczym, korzystającym z metodologii nauk społecznych, i szeroką perspektywą porównawczą. Na jego zainteresowania i metodologię badań znaczący wpływ miał Herbert Grundmann, którego poznał podczas swoich studiów w Münster i pod którego kierunkiem przygotował rozprawę doktorską. Z inicjatywy Elma na berlińskim Freie Universität w Berlinie powstał jeden z ważniejszych ośrodków badań nad dziejami zakonów, a redagowana przezeń od 1980 roku seria „Ordensstudien”, ukazująca się w ramach „Berliner Historische Studien”, stała się miejscem publikacji fundamentalnych prac zbiorowych poświęconych tej problematyce⁴. Badania Kaspara Elma, jego uczniów i współpracowników, rzuciły nowe światło na średnio-

¹ Serdecznie dziękuję dr. Frederikowi Felskau z Kolonii i prof. Jamesowi D. Mixsonowi z University of Alabama za udostępnienie materiałów, które pozwoliły mi przygotować ten tekst.

² Najlepszym opracowaniem biografii i dorobku naukowego jest wprowadzający artykuł Jamesa D. Mixsona do zbioru studiów Kaspara Elma, które ukazały się w przekładzie na język angielski, zob. J. D. Mixson, Introduction, w: K. Elm, *Religious Life between Jerusalem, the Desert, and the World. Selected Essays*, tłum. J. D. Mixson, Leiden–Boston 2016 [Studies in the History of Christian Traditions, 180], s. 1–27.

³ J. D. Mixson, Introduction (jak w przyp. 2), s. 1.

⁴ M. in. Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter, red. K. Elm, Berlin 1980 [Berliner Historische Studien, 2; Ordensstudien 1]; Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in der städtischen Gesellschaft, red. K. Elm, Berlin 1981 [Berliner Historische Studien, 3; Ordensstudien 2]; Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster; red. K. Elm, Berlin 1992 [Berliner Historische Studien, 17; Ordensstudien 7]; Doppelklöster und andere Formen der religiösen Symbiose männlicher und weiblicher Religiosen im Mittelalter, red. K. Elm, M. Parisse, Berlin 1992 [Berliner Historische Stu-

wieczną kulturę religijną i dostarczyły impulsu do studiów nad chrześcijańskimi korzeniami Europy.

Kaspar Elm urodził się 23 września 1929 roku w Xanten jako syn Kaspara Johanna i Eufemii z domu Rüther. Wychował się w rodzinie katolickiej, która pochodziła z wioski Elm w północnej Hesji. Jego ojciec walczył podczas I wojny światowej na froncie francuskim i rosyjskim, a po zakończeniu działań zbrojnych podjął pracę w przemyśle glazurniczym w Xanten. Kaspar urodził się jako najmłodsze z dzieci z drugiego małżeństwa Kaspara Johanna. Jego dzieciństwo przypadło na burzliwy okres triumfalnego rozwoju ideologii nazistowskiej, hitlerowskich podbojów i klęski Trzeciej Rzeszy. Rodzina Elma należała do katolickiej mniejszości, która nie dała się zwieść hitlerowskiej propagandzie i z dystansem odnosiła się do ruchu faszystowskiego. Młody Kaspar zapamiętał słowa ojca, który miał stwierdzić, że wojna rozpętała przez Hitlera była skazana na klęskę w momencie jej rozpoczęcia.

W 1936 roku siedmioletni Kaspar podjął naukę w szkole ludowej w Xanten, którą jesienią 1944 roku przerwała ofensywa aliantów na terenie Holandii. Walki w okolicach Nijmegen i Arnhem prowadzone we wrześniu 1944 roku w ramach operacji Market Garden położyły kres spokojnej egzystencji mieszkańców położonego niedaleko granicy holenderskiej Xanten. W pierwszych dniach marca 1945 roku Xanten zostało kilkakrotnie zbombardowane przez bombowce brytyjskie, a większość jego mieszkańców ewakuowana. Podczas II wojny światowej dwaj starsi bracia Kaspara służyli w oddziałach Wehrmachtu, a jeden z nich trafił do niewoli sowieckiej, z której powrócił dopiero w 1953 roku. Jesienią 1944 roku Kaspar jako piętnastoletni chłopiec otrzymał powołanie do wojska, ale dzięki zabiegom rodziny udało mu się uniknąć udziału w walkach. Krótko przed serią bombardowań, które zrównały Xanten z ziemią, Kaspar wraz z matką opuścił rodzinną miejscowość i schronił się na prawym brzegu Wezery. Dobra znajomość języka angielskiego, którego nauczył się podczas szkolnej edukacji, okazała się przydatna po wkroczeniu wojsk alianckich do Nadrenii. Przez krótki czas Kaspar dorywczo pełnił funkcję tłumacza w kanadyjskim regimencie, który stacjonował w okolicach Xanten.

Po ustaniu działań zbrojnych Kaspar wyjechał do krewnych matki w Rheine, gdzie w latach 1946–1950 uczęszczał do katolickiego Liceum Dionysianum. Pracowitość i wrodzone talenty językowe zadecydowały o wyborze kierunku studiów uniwersyteckich z historii, filologii niemieckiej i klasycznej. Rozpoczął je w 1950 roku na Uniwersytecie Wilhelma w Münster. W trakcie studiów przez rok uczył się także na uniwersytecie w Freiburgu Bryzgowijskim. Po zdaniu egzaminu magisterskiego Elm zapisał się na studia doktoranckie, a jego opiekunem naukowym został Herbert Grundmann, który w powojennych Niemczech należał do grona najbardziej znanych i cenionych mediewistów. Grundmann był uczniem Waltera Goetza, a sławę przyniosła mu opublikowana w 1935 roku rozprawa habilitacyjna poświęcona ruchom religijnym w średniowieczu (*Religiöse Bewegungen im Mittelalter*), w której zwrócił uwagę na zaniedbaną dotąd sferę badań nad ruchami religijnymi w XII–XIV wie-

ku. Błyskotliwemu rozwojowi kariery naukowej Grundmanna po II wojnie światowej nie zaszkodziły jego nazistowskie sympatie i poparcie polityki Hitlera wobec Europy Wschodniej. Jeszcze latem 1944 roku Grundmann został profesorem na Uniwersytecie Wilhelma w Münster, gdzie pracował przez następnych piętnaście lat. W 1959 roku objął stanowisko przewodniczącego „Monumenta Germaniae Historica” i przeniósł się do Monachium. Grundmann nie stworzył w Münster własnej szkoły historycznej, choć wypromował 33 doktorów, wśród których znaleźli się kontynuatorzy jego studiów nad średniowieczną religijnością⁵. Do jego najbardziej znanych uczniów – obok Arno Borsta – należał właśnie Kaspar Elm.

Herbert Grundmann wywarł decydujący wpływ na kierunki badań i metodologię Kaspara Elma. Gromadząc materiały do swojej pracy, w 1956 roku Elm wyjechał na roczne stypendium w Collegio Borromeo w Pawii. Ten pobyt nie tylko umożliwił mu zebranie bogatego materiału źródłowego do pracy doktorskiej, ale także na długie lata określił jego zainteresowania związane z monastycyzmem włoskim. Po powrocie z Włoch Elm otrzymał stanowisko asystenta na macierzystym uniwersytecie w Münster. Rok później obronił swoją rozprawę na temat powstania zakonu augustianów eremitów (*Die Anfänge des Ordens der Augustiner-Eremiten im 13. Jahrhundert*), której promotorem był Herbert Grundmann⁶. Podjęta w niej problematyka dobrze odzwierciedlała zainteresowania i warsztat jego promotora. Podobnie jak Grundmann w swojej nigdy niewydanej w całości pracy Elm analizował, w jaki sposób ideały życia na wzór apostołów w ubóstwie i pokorze (*vita apostolica*) inspirowały grupy świeckich do tworzenia wspólnot eremickich. Zwracał także uwagę na politykę papieża, które nadało tym spontanicznie powstającym grupom jednolity kształt organizacyjny i włączyło je w duszpasterską działalność Kościoła. Rozprawa doktorska Elma została oparta na szerokiej kwerendzie archiwalnej, która umożliwiła mu dotarcie do nieznanych wcześniej źródeł rękopiśmiennych. Konfrontując zgromadzony materiał źródłowy z rozwijaną w środowiskach zakonnych legendą historiograficzną, w znakomity sposób ukazał wieloetapowy proces powstawania rozproszonych grup eremickich, które dzięki Stolicy Apostolskiej przekształciły się w scentralizowany zakon augustianów-eremitów, formalnie powołany do życia w 1256 roku.

Po wyjeździe Grundmanna do Monachium Kaspar Elm pozostał przez trzy lata w Münster, skąd w 1962 roku przeniósł się na uniwersytet we Freiburgu Bryzgowijskim. Pracował tam jako asystent Otto Herdinga, przygotowując swoją habilitację poświęconą historii Zakonu Kanoników Regularnych Grobu Pańskiego (*Ordo Canoniorum regularium S. Sepulchri Dominici*). Podobnie jak w pracy doktorskiej, także w rozprawie habilitacyjnej Elm wykazał się znakomitymi umiejętnościami heurystycznymi, tworząc nowoczesne studium dziejów zakonu, któremu początek dało kolegium kanoników ustanowione przed Godfryda z Bouillon do opieki

⁵ R. E. Lerner, Introduction to the Translation, w: H. Grundmann, *Religious Movement in the Middle Ages*, tłum. S. Rowans, Notre Dame–London 1995 s. ix–xxv.

⁶ K. Elm, *Italianische Eremitengemeinschaften des 12. und 13. Jahrhunderts. Studien zur Vorgeschichte des Augustiner-Eremitenordens*, w: *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII. Atti della seconda Settimana internazionale di studio* (Mendola, 30 agosto – 6 settembre 1962), Milano 1965 [Miscellanea del Centro di Studi medioevali, 4], s. 491–559.

nad Bazyliką Grobu Pańskiego i podlegające patriarsze jerozolimskiemu (*Geschichte und Selbstverständnis des lateinischen Kapitels vom Heiligen Grab in Jerusalem*)⁷. Po uzyskaniu habilitacji w 1967 roku Elm pozostał przez dwa lata we Freiburgu Bryzgowijskim, a później objął stanowisko profesora historii średniowiecznej na nowo założonym uniwersytecie w Bielefeld, który w latach siedemdziesiątych XX wieku stał się jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się uczelni niemieckich. Elm co prawda nie był członkiem „szkoły bielefeldzkiej”, która stworzyła nową metodologię badań socjologicznych, ale w swoich pracach chętnie sięgał do jej osiągnięć. W tym okresie opublikował artykuły stanowiące pokłosie badań nad habilitacją, a także dotyczące duchowości mendikańckiej, która stała się kolejnym obszarem jego naukowej eksploracji. W tej grupie znalazł się klasyczny dzisiaj artykuł na temat św. Franciszka i św. Dominika, stanowiący rozwinięcie wykładu inauguracyjnego wygłoszonego z okazji objęcia stanowiska profesorskiego na uniwersytecie w Bielefeld⁸. Dokonał w nim błyskotliwego porównania życia i działalności założycieli dwóch największych zakonów mendikańckich, zwracając uwagę zarówno na podobieństwa w sferze duchowości, jak i istotne różnice dotyczące odmiennego pochodzenia i formacji intelektualnej św. Franciszka i Dominika, co miało wpływ na odmienną organizację i zasady działalności założonych przez nich zgromadzeń.

W 1974 roku Elm przeniósł się na Freie Universität w Berlinie, gdzie pracował aż do czasu przejścia na emeryturę w 1998 roku. Z berlińską uczelnią wiąza się jego najważniejsze projekty skoncentrowane przede wszystkim na historii porównawczej zakonów i nieformalnych wspólnot religijnych w średniowieczu. Kierowany przezeń ośrodek badawczy stał się kuźnią młodych mediewistów specjalizujących się w dziejach społeczno-religijnych, którzy – jak sami o sobie mówią – tworzyli „zakon Elma” („Ordens-Elm”)⁹. Po przejściu na emeryturę Kaspar Elm nie zaprzestał działalności naukowej i dydaktycznej. W 1999 roku prowadził jako *visiting professor* zajęcia na University of California, a rok później na Central European University w Budapeszcie.

Dorobek naukowy Kaspara Elma obejmuje 255 publikacji, a wśród nich 27 książek autorskich i zbiorowych¹⁰. Największe osiągnięcia badawcze uczonego są związane z dziejami ruchu zakonnego w średniowieczu. Był autorem zarówno opracowań monograficznych poświęconym augustianom-eremitom, wilhelmitom, paulinom, bożogrobcom, cystersom, a także franciszkanom, jak i studiów dotyczących religijnych wspólnot świeckich. W swoich pracach Elm zerwał z tradycyjnym modelem badań dziejów monastycyzmu, w którym na pierwszy plan wysuwały się zagadnienia instytucjonalne i organizacyjne. W przeciwieństwie do oficjalnej historiografii zakonnej zwró-

⁷ K. Elm, *Der Ordo SS. Sepulcri Dominici Hierosolimitani. Untersuchungen zu Geschichte und Selbstverständnis des lateinischen Kapitels vom Heiligen Grab*, Freiburg im Breisgau 1967.

⁸ Tenże, *Franziskus und Dominikus. Wirkungen und Antriebskräfte zweier Ordensstifter*, Saeculum 23, 1972, s. 127–147.

⁹ J. D. Mixson, *Introduction* (jak w przyp. 2), s. 8.

¹⁰ Bibliografia prac Kaspara Elma do roku 1999 została opublikowana w dedykowanym mu zbiorze prac *Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, red. F. J. Felten, N. Jaspert, Berlin 1999 [*Berliner historische Studien*, 31; *Ordensstudien*, 13], s. 961–979.

cił uwagę na szersze procesy społeczne i kulturowe, których analiza pozwalała lepiej zrozumieć okoliczności powstania i dynamikę rozwoju nowych wspólnot religijnych. Dzięki szerokiej kwerendzie archiwalnej i znakomitym umiejętnościom analitycznym, które zawdzięczał wrodzonym talentom i seminarium Grundmanna, był w stanie zakwestionować ugruntowane w historiografii narracje i w nowy sposób ukazać okoliczności powstania grup religijnych: zarówno tych, które stały się częścią aprobowanego przez władze kościelne monastycyzmu, jak i tych, które rozwijały się poza strukturami średniowiecznego Kościoła. Wskazywał, że powstanie nowych zakonów w XII–XIII wieku było procesem wielostopniowym, którego przebieg był w dużej mierze zależny od aktywnej polityki papieży. Elm postrzegał zjawiska religijne w kategoriach społecznych, a objaśniając je, chętnie sięgał po kategorie dyskursu socjologicznego.

Rozwojowi prowadzonych przez Elma badań sprzyjał klimat przemian politycznych, jaki miał miejsce w Niemczech w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku pod rządami chadecji, których symbolem stał się kanclerz Konrad Adenauer. Zmiany te znalazły swoje odzwierciedlenie w niemieckiej historiografii, w której nastąpiło odejście od tradycyjnie uprawianych dziejów politycznych skupionych na niemieckim państwie i narodzie. Coraz większą popularnością cieszyły się zepchnięte wcześniej na drugi plan dzieje kultury, których pionierem na gruncie niemieckim był Karl Lamprecht. W swoich studiach nad kulturą materialną, wyprzedzając francuską szkołę Annales, Lamprecht zajmował się ubiorem, wyżywieniem, obyczajami i życiem codziennym. Zwrócił także uwagę na znaczenie ruchów religijnych, które uważał za siłę napędową przemian społecznych i kulturowych. Głównym celem jego badań była „historia całościowa” (*Gesamtgeschichte*), w której zagadnienia duchowe i intelektualne były analizowane łącznie ze zjawiskami materialnymi i społecznymi. Ważnym ośrodkiem tych badań był założony przezeń w 1909 roku w Lipsku Institut für Kultur und Universalgeschichte. Kontynuatorem studiów Lamprechta, a zarazem jego następcą na stanowisku dyrektora lipskiego instytutu były Walter Goetz, którego uczniem był z kolei wspomniany Herbert Grundmann¹¹.

W naturalny sposób studia Kaspara Elma nad średniowieczną kulturą religijną stanowiły rozwinięcie badań prowadzonych w Lipsku przez Lamprechta i Goetza, kontynuowanych w Münster przez Herberta Grundmanna. Wychodząc z koncepcji zarysowanych w pracy Grundmanna *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Elm pogłębił analizę powstania nowych prądów religijnych w XII–XIV wieku, które miały ścisły związek z dynamicznym rozwojem miast i kryzysem systemu feudalnego. W oryginalny sposób badał fenomen powstania zakonów mendykanckich, których sukces odzwierciedlał gruntowne przemiany społeczne i religijne zachodzące przede wszystkim w środowiskach miejskich. Jak dowodził w swoich studiach, entuzjaści ideałów ewangelicznych i życia w dobrowolnym ubóstwie wywodzili się przede wszystkim z kręgów bogacącego się mieszczaństwa, które było głównym beneficjentem rewolucji gospodarczej wieku XII. Kaspar Elm wskazał, że pogarda wobec bogactwa i porzucenie uprzywilejowanego statusu społecznego przez przedstawicieli zamożnego mieszczaństwa stanowiły ważny element ewangelicznej pobożności, z której z jed-

¹¹ J. D. Mixson, Introduction, (jak w przyp. 2), s. 9–10.

nej strony wyrosły zakony mendykanckie, a z drugiej heterodoksyjne ruchy na czele z waldensami. W tym nurcie przemian społeczno-religijnych mieścił się także rozwój zakonu augustianów-eremitów¹².

Inny, ważny obszar badań Elma wiązał się z krucjatami, a zwłaszcza ich wpływem na przemiany duchowości i powstanie nowych wspólnot zakonnych. Szczegółnie miejsca w jego pracach zajmował zakon bożogrobców. Konfrontując zakonną historiografię ze źródłami, gruntownie przeanalizował procesy powstania zakonu kanoników regularnych i zakonu rycerskiego, które miały różną genezę, organizację i zasady działania. Pionierski charakter miały jego studia poświęcone mało znanemu, eremickiemu zgromadzeniu wilhelmitów działającemu w północnych Włoszech. Jak wykazały badania Elma, w przeciwieństwie do augustianów-eremitów czy bożogrobców, wilhelmici nie stworzyli własnej tradycji historiograficznej. Dostępne źródła łączyły powstanie tej niewielkiej wspólnoty z Wilhelmem z Maleval, uczestnikiem drugiej krucjaty, który po powrocie z Ziemi Świętej rozpoczął samotnicze życie w okolicach Pizy, a następnie w dolinie Maleval. Jego życie w skrajnej ascezie przyniosło mu sławę i przyciągnęło grupę naśladowców, którzy dali początek nowej wspólnotcie eremickiej. Podobnie jak w przypadku augustianów-eremitów, formalne powstanie zakonu św. Wilhelma z Maleval było następstwem działań papieżstwa, w tym przypadku Innocentego III, który wymusił zjednoczenie rozproszonych grup włoskich eremitów i określił zasady ich działalności¹³. Rozwinięciem studiów nad wilhelmitami była seria artykułów poświęconych cystersom, w których Elm w oparciu o cysterskie konstytucje porównawczo analizował strukturę organizacyjną i duchowość obu zakonów¹⁴.

Kontynuując studia Grundmanna, Elm badał działalność kobiecych wspólnot religijnych, z których jedynie niewielka część przyłączyła się do istniejących zgromadzeń zakonnych i wiodła ustabilizowane życie w obrębie murów klasztornych. Punktem wyjścia w jego badaniach nad nowymi formami duchowości kobiecej było studium poświęcone św. Elżbiecie z Turynгии, której surowa asceza i miłosierna posługa na rzecz chorych i ubogich rozwijała się „pomiędzy życiem klasztorным i życiem świeckim”. Św. Elżbieta ukazała zwolennikom życia na wzór apostołów nowe możliwości realizacji ewangelicznych ideałów poza klasztorem¹⁵. Ogromną zasługą Elma było podjęcie systematycznych studiów nad wspólnotami funkcjonującymi *sine regula*, na pograniczu świata zakonnego i świeckiego. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie ruchu beginek, który cieszył się ogromną popularnością zwłaszcza w dużych miastach niemieckich i flandryjskich¹⁶. Elm dowiódł, że spontanicznie powstające

¹² K. Elm, Neue Beiträge zur Geschichte des Augustiner-Eremitenordens im 13. und 14. Jahrhundert, Archiv für Kulturgeschichte 42, 1960, s. 357–387.

¹³ Tenze, Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens, Köln 1962.

¹⁴ Tenze, Zisterzienser und Wilhelmiten. Ein Beitrag zur Wirkungsgechte der Zisterzienserkonstitutionen, Cîteaux 15, 1964, s. 97–124, 177–202 i 273–311.

¹⁵ Tenze, Die Stellung der Frau im Ordenswesen, Semireligiosentum und Häresie zur Zeit der Heiligen Elisabeth, w: Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige, Sigmaringen 1981, s. 7–28.

¹⁶ M.in. tenze, *Vita regularis sine regula*. Bedeutung, Rechtsstellung und Selbstverständnis des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Semireligiosentums, w: Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter, red. F. Šmahel przy współpracy E. Müller-Luckner, München 1998, s. 239–273.

wspólnoty beginiek wyrastały z tego samego prądu religijnego, którego duchowość była kształtowana przez zasadę dobrowolnego ubóstwa i pragnienia „podążania nagim za nagim Chrystusem”. W przeciwieństwie jednak do zakonów mendykanckich, które pod wpływem papiestwa otrzymały aprobowane przez Kościół formy organizacyjne, grupy beginiek funkcjonowały niezależnie od siebie i nigdy nie stworzyły jednolitej struktury. Podobnie jak w swoich badaniach nad męskimi zgromadzeniami zakonnymi, także w studiach poświęconych nieformalnym wspólnotom kobiecym Elm starał się określić społeczne uwarunkowania dynamiki ich rozwoju.

W szerokiej perspektywie Elm badał także procesy religijne zachodzące w późnym średniowieczu. Interesował się zarówno ruchami reformatorskimi w obrębie wspólnot zakonnych, jak i nowymi inicjatywami religijnymi rozwijającymi się wśród świeckich. Zdaniem Elma, zarówno zakonne prądy obserwanckie, jak i ruchy tzw. nowej pobożności (*devotio moderna*), były odpowiedzią na kryzys Kościoła w dobie Wielkiej Schizmy, upadek zakonnej dyscypliny i poszukiwanie nowych form życia zgodnie z ewangelicznymi ideałami¹⁷. Duże znaczenie miały jego prace nad duchowością mendykancką i sporami wokół interpretacji zasady dobrowolnego ubóstwa w rodzinie franciszkańskiej. Interesował się zwłaszcza ruchem reformatorskim zainicjowanym w pierwszej połowie XV wieku przez Bernardyna ze Sienny, który doprowadził do wyodrębnienia się franciszkanów obserwantów. Jak wskazał Elm: korzystając z opieki i wsparcia kolejnych papieży: Marcina V, Eugeniusza IV i Mikołaja V, zwolennicy wiernego przestrzegania Reguły i Testamentu św. Franciszka w krótkim czasie stworzyli w całej łacińskiej Europie sieć zreformowanych klasztorów. O sukcesie franciszkańskiej obserwacji zdecydowała działalność kaznodziejska czterech charyzmatycznych franciszkanów włoskich: Bernardyna z Sienny, Jana Kapistrana, Jakuba z Marchii i Alberta z Sarteano. W swoich pracach Elm poświęcił szczególnie dużo miejsca Janowi Kapistranowi, którego intensywna działalność kaznodziejska nie tylko wspierała rozwój franciszkańskiej obserwacji, ale także służyła umacnianiu autorytetu papieskiego, walce z herezją (franciszkańskich spirytuałów i husytów), inicjowaniu nowych form pobożności wśród świeckich, oraz organizacji krucjaty przeciwko Turkom w 1456 roku¹⁸. Pionierskie studium Elma poświęcone podróży Kapistrana do krajów Europy Środkowej w latach 1451–1456, oparte na szerokiej podstawie źródłowej obejmującej kroniki, dokumenty papieskie i korespondencję, w systematyczny sposób ukazało przebieg tej zaalpejskiej wyprawy włoskiego franciszkanina, a także jej konsekwencje religijne i polityczne¹⁹.

¹⁷ K. Elm, Monastische Reformen zwischen Humanismus und Reformation, w: 900 Jahre Benediktiner in Melk. Jubiläumsausstellung 1989, red. E. Bruckmüller, Melk 1989, s. 59–111; tenże, Verfall und Erneuerung des Spätmittelalterlichen Ordenswesens. Forschungen und Forschungsaufgaben, w: Untersuchungen zu Kloster und Stift, red. J. Fleckenstein, Göttingen 1980, s. 188–197.

¹⁸ K. Elm, Die Bedeutung Johannes Kapistrans und der Franziskanerobservanz für die Kirche des 15. Jahrhundert, w: S. Giovanni da Capestrano nella Chiesa e nella società del suo tempo. Atti del convegno storico internazionale Capestrano, l'Aquila 8–12 ottobre 1986, red. E. Pásztor, L. Pásztor, L'Aquila 1990, s. 373–390.

¹⁹ K. Elm, Johannes Kapistrans Predigtreise Diesseits der Alpen, w: Lebenslehren und Weltentwürfe im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit, red. H. Boockmann, B. Moeller, K. Stackmann, Göttingen

Jak trafnie zauważył James D. Mixson, Kaspar Elm wychodził poza wąsko pojmowane dzieje instytucji kościelnych, swobodnie poruszając się w swoich badaniach pomiędzy zagadnieniami związanymi z zakonami, duchowieństwem świeckim i laikatem²⁰. W jego pracach rozpoznanie i wyjaśnienie zachodzących w średniowieczu procesów społeczno-religijnych wymagało kompleksowego spojrzenia, które wymuszało szeroką perspektywę porównawczą i systematyczną kwerendę źródłową. Realizując kolejne projekty Elm gromadził i analizował bogaty materiał źródłowy pochodzący niemal z całej Europy. Dzięki temu mógł stosować analizę porównawczą interesujących go zagadnień i kompetentnie wypowiadać się o problemach dotyczących Niemiec, Francji, Anglii, a także Polski, Węgier, Czech i państw skandynawskich. Dzięki biegłej znajomości kilku języków brał aktywny udział w międzynarodowych projektach badawczych związanych z dziejami średniowiecznego chrześcijaństwa. Sam był inspiratorem takich projektów w założonym i kierowanym przez siebie berlińskim ośrodku. Był wieloletnim wiceprzewodniczącym Biura Generalnego Międzynarodowej Komisji Historii Porównawczej Kościołów (Commission Internationale d'Histoire Ecclésiastique Comparée – CIHEC) i przewodniczącym niemieckiej podkomisji tej organizacji. Jerzy Kłoczowski, twórca i przewodniczący polskiej podkomisji CIHEC, zaliczał Kaspara Elma do swoich najbliższych przyjaciół i współpracowników. W swoich pracach dotyczących średniowiecznego monastycyzmu często korzystał ze studiów Elma, podkreślając jego znaczący wkład w rozwój badań porównawczych nad dziejami średniowiecznego chrześcijaństwa²¹.

Kaspar Elm zmarł po długiej i ciężkiej chorobie w Berlinie 5 lutego 2019 roku. Jak stwierdził Frederik Felskau, który w 2005 roku pod kierunkiem Kaspara Elma przygotował rozprawę doktorską poświęconą św. Agnieszce Praskiej i czeskim franciszkanom, „wraz ze śmiercią jego mistrza odszedł jeden z ostatnich tak wszechstronnych uczonych-mediewistów (*Universalgelehrten*), który wiedział, jak zafascynować historią, mówiąc o niej nie tylko z ogromną erudycją, ale także z równie wielką elokwencją”²².

Paweł Kras

1989, s. 500–519; przedruk w: K. Elm, *Vitasfratrum. Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantenorden des 12. und 13. Jahrhunderts. Festgabe zum 65. Geburtstag*, red. D. Berg, Werl 1994 [*Saxonia Franciscana*, 5], s. 321–337; wersja angielska w: *Religious Life* (jak w przyp. 2), s. 255–276.

²⁰ J. D. Mixson, *Introduction* (jak w przyp. 2), s. 11.

²¹ Jerzy Kłoczowski in Conversation with Paweł Kras, w: *Times of Upheaval. Four Medievalists in Twentieth-Century Central Europe*, red. P. Rychterová, G. Klaniczay, P. Kras, W. Pohl, Budapest–New York 2020, s. 50 i 63.

²² Spisana wersja wspomnienia Frederika Felskau o profesorze Kasparze Elmie w posiadaniu autora.

Bibliografia: K. Elm, *Vitasfratrum. Beiträge zur Geschichte der Eremiten- und Mendikantenorden des 12. und 13. Jahrhunderts. Festgabe zum 65. Geburtstag*, red. D. Berg, Werl 1994 [Saxonia Franciscana, 5]; *Vita Religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, red. F. J. Felten, N. Jaspert, Berlin 1999 [Berliner historische Studien, 31; Ordensstudien, 13]; J. D. Mixson, *Introduction, w: Religious Life between Jerusalem, the Desert and the World. Selected Essays of Kaspar Elm*, tłum. J. D. Mixson, Leiden–Boston 2016 [Studies in the History of Christian Traditions, 180], s. 1–27; R. Lützelshwab, *Kaspar Elm (1929–2019)*, Cistercienser Chronik 126, 2019, s. 341–343.

